

діяльність у галузі освіти є не самостійною професійною діяльністю, а додатковою діяльністю педагога поза межами його прямих функціональних обов'язків. Водночас експертна діяльність у галузі освіти має певні особливості, специфічні завдання та технології проведення (моделі реалізації процедур експертизи), виконує багатоцільові функції. Це пояснюється складністю, багатовимірністю та багаторівневістю об'єктів експертного педагогічного оцінювання, великою соціальною значимістю його результатів, зокрема у разі експертного відбору підручників, які будуть впроваджені в масову освітню практику.

Дидактичні особливості компетентісно орієнтованого підручника для 9-го класу основної школи

Трубачева С. Е., старший науковий співробітник відділу дидактики Інституту педагогіки НАПН України

Дев'ятий клас — це відповідальний період у навчанні, який завершується державною підсумковою атестацією (ДПА) і здобуттям учнями базової загальної середньої освіти. Атестація проводиться в загальноосвітніх навчальних закладах із навчальних предметів інваріантної частини типових навчальних планів, затверджених МОН. Результати ДПА заносяться до свідоцтва про базову загальну середню освіту. З метою завчасної підготовки школярів до письмових випробувань у 9-му класі необхідно розробляти й впроваджувати в практику загальноосвітньої школи комплексні контрольні роботи, що містять систему подібних завдань, до яких вміщувати тестові завдання різних рівнів, теоретичні запитання, що потребують стислої відповіді, та різноманітні практичні завдання. Доцільним є включення зразків таких робіт до структури шкільного підручника. Це дасть учням можливість заздалегідь підготуватися до проведення ДПА й навчитися правильно розв'язувати й оформлювати аналогічні за типом завдання.

У дев'ятому класі також завершується процес вибору учнями майбутнього профілю навчання, триває формування в них готовності до вибору професії і реалізації шляхів подальшої освіти. І хоча технології профільної орієнтації, спрямовані на надання психолого-педагогічної допомоги учням у прийнятті рішення щодо вибору профілю навчання та створення умов для готовності підлітків до соціального, професійного і культурного самовизначення загалом реалізуються за рахунок варіативного компонента змісту освіти, шкільний підручник також має значні можливості в цьому аспекті.

Підготовка учнів до ситуацій вибору профілю навчання здійснюється в три етапи: пропедевтичний, основний, завершальний. Третій (за-

вершальний) етап (для дев'ятикласників) передбачає: виявлення відповідності між можливостями школяра й вимогами профілю навчання, що обирається; оцінку і самооцінку готовності школяра до ухвалення рішення про вибір профілю навчання в старшій школі; співвіднесення аргументів “за і проти” зробленого вибору профілю навчання за участі самого учня, його батьків і вчителів. У зв'язку з цим пріоритетами в процесі розроблення підручника є: 1) положення особистісно орієнтованого навчання; 2) систематизація, поглиблення та розширення змісту навчального матеріалу, який має профільну та професійну спрямованість, уникнення стереотипів щодо професійного вибору; 3) індивідуалізація навчально-виховного процесу й підвищення його продуктивності (завдання для нечисленних груп учнів, індивідуальні навчальні проекти, дослідні завдання); 4) забезпечення умов для здійснення учнями професійно спрямованих спроб під час ділових ігор і виконання колективних навчальних проектів.

Загалом підручник на цьому етапі навчання є основним засобом організації та управління навчальною діяльністю учня та орієнтиром у полі інформації, відображає основи сучасних наукових знань у єдиній структурі навчального матеріалу. Якісний підручник має сприяти реалізації таких важливих напрямів удосконалення процесу навчання, як добір дидактично доцільного та обов'язкового для засвоєння всіма учнями навчального матеріалу, виявлення оптимальних способів його подання, організація навчальної діяльності, розвиток пізнавального інтересу учнів і сприяння формуванню в них універсальних освітніх результатів — навчальних компетентностей. Компетентність як інтегрований результат індивідуальної навчальної діяльності учнів формується на основі оволодіння змістовими, процесуальними і мотиваційними освітніми компонентами, які мають відобразитися у шкільному підручнику.

Для особистісного зростання підлітка особливої значущості набувають самостійно набуті в процесі навчання знання. Їх цінність полягає насамперед у розширенні кругозору учня. Вперше у перехідному віці виявляється самостійна спрямованість на пошук нових знань. Підлітки, прагнучи посісти значуще місце серед дорослих людей, виходять за межі навчальної діяльності, яка постає для них, як обов'язок віку, і шукають собі місце в міжособистісному спілкуванні стосовно вирішення важливих справ у організаційній, суспільно корисній роботі, у навчально-освітніх заходах, у суспільно-політичному житті. Якщо підліток не бачить життєвого призначення окремих знань, то в нього зникає інтерес до відповідних предметів. Тому важливо, аби у підручнику як основному засобі навчання поряд зі збереженням актуальності цієї позиції робився акцент на практичній значущості набутих знань та продуктивності освітнього результату. Пріоритет має надаватися ідеям фундаменталізації змісту освіти: реалізації діяльнісного, системного та аксіологічного підходів, універсалізації навчальних дій учнів на міжпредметній та метапредметній

основі, орієнтації на досягнення ключових та предметних компетентностей. Сучасний підручник є головним засобом в організації та управлінні навчальною діяльністю учня й орієнтиром у полі інформації. Він позиціонується передусім як підґрунтя формування навичок самоосвіти, інструмент організації активної пізнавальної діяльності учнів, засіб демонстрації застосування нових технологій, що мотивують школяра до оновлення знань відповідно до своїх освітніх потреб. Підручник не тільки використовується як джерело інформації для учнів, а й дає змогу спрямувати й організувати шлях пізнання, проникнути в сутність досліджуваних предметів і явищ, забезпечити фундаментальне та вмотивоване розкриття навчального змісту, спонукає учня до самостійності, розвиває потребу в подальшій самоосвіті та використанні різних джерел інформації освітнього середовища.

З огляду на зміни, що відбуваються в сучасній педагогічній науці та освітній практиці, доцільно виокремити такі функції сучасних підручників: а) інваріантні — інформаційна, трансформаційна, систематизації, контролю, мотиваційна, розвивально-виховна; б) варіативні — самоосвіти, інтегрувальна, координаційна, управлінська, розвиток предметних і ключових компетентностей, розвиток самостійної пізнавальної діяльності в інформаційному просторі. Функції шкільного підручника реалізуються через усі структурні компоненти підручника, що забезпечують його стабільність і сучасність. Він може містити систематизовану навчальну інформацію в різній формі (текстовій, ілюстративній, графічній, статистичній та ін.) на різних носіях (друкованих, електронних).

Структура класичної моделі підручника має охоплювати три основні блоки: 1) вимоги до результатів роботи учня з підручником (що саме учень має запам'ятати або вивчити в готовому вигляді; яку інформацію можна сприйняти як проблеми, що розв'язуються у підручнику з повними даними; які питання учень має вирішити самостійно; які дослідження, проекти, практичні роботи, завдання та вправи потрібно виконувати обов'язково, а які — за власним бажанням); 2) текстовий блок, що поділяється на основний, додатковий та пояснювальний; 3) блок діяльнісного спрямування (питання і завдання на репродуктивну, проектну, творчу, емоційно-ціннісну, рефлексивну, контрольну-оцінну діяльність).

Сучасний підручник, який вважається компетентнісно орієнтованим, має:

1) ґрунтуватися на принципі науковості й зображувати у своїй сфері знань широку наукову картину світу, що відображає ієрархію, супідрядність законів і закономірностей, наукових теорій, концепцій, гіпотез, понять, термінів;

2) орієнтуватися на фундаментальні знання, які є першоосновою безперервної освіти, формування практичних навичок і вмінь;

3) забезпечувати компетентнісну спрямованість змісту освіти (в основі підручника закладено програмний зміст освіти з орієнтацією на фор-

мування та розвиток універсальних знань, загальнонавчальних умінь, розвиток предметних та ключових компетентностей);

4) бути діяльнісно орієнтованим і спрямовувати учнів на навчально-інформаційну, рефлексивну, творчу, комунікативну, проектну, дослідну, емоційно-ціннісну, оцінну діяльність;

5) забезпечувати будь-який бажаний рівень вивчення навчального предмета, а не бути розрахованим на середнього учня. Відповідно, спосіб викладення навчального матеріалу, організація навчальних текстів, системи вправ і тестів, довідникова інформація повинні бути розраховані на можливість вибору учнем шляху засвоєння поданого матеріалу на різних рівнях;

6) містити систему вправ і завдань у підручнику, спрямовану на вдосконалення різних практичних умінь і навичок, формування та розвиток досвіду предметної, міжпредметної та загальнонавчальної діяльності учнів, стимулювати в них уміння користуватися усіма видами мовленнєвої діяльності для спілкування і пізнання, уміння взаємодіяти з іншими людьми, виконувати різні соціальні ролі в групі й колективі;

7) передбачати орієнтаційний апарат, що відіграє значну роль у реалізації діяльнісної та компетентнісної спрямованості сучасного підручника, зокрема систему рубрик — рубрикацію. У підручниках часто застосовуються словесні, графічні та зображувальні рубрики.

Важливого значення набуває спосіб викладу навчальної інформації, в якому робиться акцент на процесуальному характері його сприйняття та засвоєння. Основними напрямками трансформації змісту навчального предмета є: правильність літературної та наукової мови; дидактичне перероблення навчального матеріалу, яке забезпечує доступність змісту для певної вікової групи учнів; встановлення значущих для учнів зв'язків вивченого матеріалу з життям і практикою; оптимальна активізація навчання учнів; сприяння засвоєнню способів діяльності щодо певного визначеного кола понять, процесів, явищ, об'єктів, фактів. Ефективним також є використання в тексті підручника наочності у вигляді фотографій, малюнків, моделей, діаграм, схем, які супроводжують навчальний матеріал і посилюють його навчальне, виховне та розвивальне значення. Ілюстрація у підручнику повинна мати цінність документа, бути доступною для розуміння, якісно виготовленою і відповідати високим естетичним якостям.

В основі вимог відповідності тексту підручника психолого-віковим особливостям учнів лежать логіко-психологічні особливості розуміння текстів учнями. У процесі створення підручника слід урахувати норми часу, відведені на вивчення матеріалу. Це передбачає необхідність дотримання середнього обсягу навчального матеріалу, призначеного для вивчення на одному уроці, тобто обсягу одного параграфа (теми). Фактичний обсяг параграфа обчислюється на підставі швидкості читання школярів різного віку і становить для підручників 9-го класу — 4—4,5

сторінки основного тексту; додатковий і пояснювальний тексти в обсязі близько 30 % основного тексту; ілюстративний матеріал — 30 % загального (фактичного) обсягу підручника. Наведені норми насамперед належать до підручників із гуманітарних та природничих предметів.

Вимогу чіткості мови підручника визначає й обсяг речення у навчальному тексті з погляду психології засвоєння матеріалу. Для підручників 8—9-го класів рекомендуються речення завдовжки не більше 12—14 слів. Від психолого-вікових особливостей школярів залежить і рекомендована середня довжина слів, що не повинна перевищувати 11 букв (8—9-й класи). Значну роль у процесі викладу навчального матеріалу відіграє співвідношення речень у тексті між описовими, пояснювальними, оцінювальними та нормативними — пропорція дорівнює приблизно 60 : 30 : 5 : 5.

Основними ознаками реалізації діяльнісної спрямованості змісту освіти та компетентнісного підходу в шкільному підручнику можна вважати такі:

1) щодо цілей освіти: випереджальне цілепокладання, спрямоване на розвиток в учнів адаптаційних якостей та здатності розв'язувати проблеми на підставі критичної рефлексії та вибору;

2) стосовно відбору змісту освіти: введення в зміст метапредметних категорій, пов'язаних з організаційними, рефлексивно-оцінними, інформаційно-пізнавальними, комунікативними, емоційно-ціннісними видами діяльності;

3) в аспекті компетентнісної орієнтації підручника: спрямованість на організацію таких видів діяльності: проектна, дослідна, творча діяльність учня, залучення учнів до колективних видів робіт, стимулювання вияву учнями оцінювальної позиції стосовно організації та виконання навчальних завдань, рефлексивне осмислення отриманих результатів. Результат такої діяльності має передбачати створення учнем відповідної освітньої продукції;

4) щодо вибору освітніх технологій: орієнтація на технології, які передбачають суб'єктну позицію учня на етапах постановки цілей своєї діяльності, вибору засобів та способів діяльності й оцінювання отриманих результатів; застосування ситуативних завдань, які передбачають методичну багатоваріантність їх використання;

5) стосовно організації освітнього процесу: орієнтація на модульний принцип організації, можливість використання підручника в процесі роботи за міжпредметними програмами в ході проектної діяльності та інших відкритих форм роботи;

6) щодо контролю за освітніми результатами: вихід у процесі контролю й оцінювання за рамки предметних результатів, орієнтація на оцінку сформованості навчальних компетентностей учнів.

Підручник для 9-го класу, ґрунтуючись на компетентнісній стратегії, має орієнтувати учнів на різні самостійні форми занять, які полегшу-

ють засвоєння ними способів розумових дій, підвищують статусність самостійно набутих знань між однолітками, сприяють узагальненню та систематизації знань та досвіду діяльності учнів набутих в основній школі, спрямовуватися на формування самостійності поглядів, життєвої практичності, акцентувати увагу на значущості знань для професійного самовизначення та майбутнього благополуччя.

Теоретико-методологічні засади антидискримінаційної експертизи підручників

*Малахова О. А., Марущенко О. А.,
Дрожжина Т. В., Салахова Я. В.,
Селіваненко В. В.*

Антидискримінаційна експертиза підручників має на меті віднайти у текстових та позатекстових (ілюстрації, методичний апарат, апарат орієнтування) матеріалах підручника вияви дискримінації за захищеними ознаками¹ (раса, колір шкіри, політичні, релігійні та інші переконання, стать, вік, інвалідність, етнічне та соціальне походження, мова та ін.) у формі стереотипів, ксенофобії, ейджизму, андро- та етноцентризму, сексизму тощо та надати рекомендації щодо їх усунення.

Антидискримінаційний підхід до аналізу підручників є надважливим завданням, оскільки дуже часто дійовими особами текстів, вправ, завдань, ілюстрацій та інших змістовних компонентів виступають саме люди або інші антропоморфні персонажі. І читаючи, наприклад, задачу з фізики, учнівство, поруч із суто предметним її змістом, фоново сприймає і “соціальний контекст”, що транслюється “приховано”: як саме діють зображені у задачі дійові особи, якими рисами та характеристиками вони наділені, чим займаються, до чого прагнуть, які їхні ролі та статуси тощо. Зважаючи на те, що кожний підручник містить сотні таких гендерних, етнічних, вікових, релігійних “портретів” (від молодшої до старшої школи їх кількість зменшується в міру того, як зменшується кількість людей як персонажів) і вони до того ж є доволі типовими, спадкоємними від одного року навчання до іншого, шкільні підручники можна вважати потужним інструментом стереотипізації за різними ознаками, яка спричиняє відтворення нерівності у суспільстві.

1. Законодавче підґрунтя. Упровадження недискримінаційного підходу до всіх сфер життєдіяльності суспільства, і в освіту зокрема, ґрунтується на низці нормативно-законодавчих документів. Насамперед це Конституція України, стаття 24 якої проголошує: *“Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути*

¹ Стаття 1 Закону України “Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні”. — <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.